

VOYAGA YETMAGANLARNING YOLG‘ON SO‘ZLASHI: PSIXOLOGIK SABABLARI VA ANIQLASH USULLARI

Xayrullayeva Aziza Suleymanovna

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Psixologiya fakulteti, 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada voyaga yetmaganlarning yolg‘on so‘zlash hodisasi psixologik jihatdan tahlil qilingan. Yolg‘onning paydo bo‘lish sabablari, kognitiv va ijtimoiy omillar, shuningdek, oilaviy tarbiya va shaxsiy xususiyatlar bilan bog‘liq mexanizmlar ilmiy manbalar asosida yoritilgan. O‘zbekistonlik psixologlar (V.M. Karimova, Q. Qurbonova, O. Musurmonova, S. Jalilova va boshqalar) hamda xorijiy olimlarning (J. Piaget, Z. Freyd, A. Bandura, P. Ekman, M. Vrij va b.) tadqiqotlari solishtirilib tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari yoshlar orasida yolg‘onning keng tarqalgan sabablarini ko‘rsatib beradi: jazodan qo‘rqish, ijtimoiy bosim va e‘tibor qozonishga intilish. Maqolada yolg‘onni aniqlash va uning oldini olish usullari (mikroifodalar tahlili, psixodiagnostik testlar, trening dasturlari) ham yoritilgan. Xulosa qismida shaxs tarbiyasida rostgo‘ylik va halollikni shakllantirish ota-ona, pedagog va psixologlar hamkorligida olib borilishi zarurligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: yolg‘on, psixologiya, voyaga yetmaganlar, rostgo‘ylik, shaxs rivoji, oilaviy tarbiya, ijtimoiy omillar.

Kirish

Insoniyat tarixida yolg‘on doimo mavjud bo‘lib kelgan va u turli davrlarda turlicha baholangan. Psixologiya fanida esa yolg‘on alohida ilmiy muammo sifatida XX asrdan boshlab chuqur o‘rganila boshlandi. Voyaga yetmaganlarda yolg‘on so‘zlash alohida ahamiyatga ega, chunki bu yosh davrida shaxsning xarakteri, ijtimoiy munosabatlari va o‘zini anglash jarayoni shakllanadi. Shu sababdan ushbu mavzu bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy va tarbiyaviy jihatdan ham dolzarbdir.

Yolg‘onning psixologik mazmuni

Psixologiyada yolg‘on ongli ravishda haqiqatni yashirish, o‘zgartirish yoki noto‘g‘ri ko‘rsatish jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Z. Freyd yolg‘onni shaxsning ichki konfliktlari va himoya mexanizmlarining ifodasi sifatida izohlagan.

J. Piaget bolalar yolg‘onini ularning kognitiv rivojlanish bosqichlari bilan bog‘lagan.

A. Bandura yolg‘onning shakllanishida ijtimoiy o‘rganish nazariyasining rolini ta’kidlagan.

P. Ekman yolg‘onni yuz ifodalari va mikroemotsiyalar orqali aniqlash mumkinligini isbotlagan.

Voyaga yetmaganlarda yolg‘on sabablari

Voyaga yetmaganlarning yolg‘on so‘zlashiga quyidagi omillar sabab bo‘ladi:

Jazodan qo‘rqish – ota-ona yoki ustozning tanbehidan qochish.

E’tibor qozonish – guruh ichida o‘z mavqegini oshirish.

Oilaviy muhit – mojarolar, zo‘ravonlik yoki e’tiborsizlik.

Do‘stlar ta’siri – ijtimoiy bosim ostida yolg‘on gapirish.

Psixologik himoya – xavfdan qochish yoki noxush vaziyatni yengillashtirish.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili

P. Ekman tadqiqotlariga ko‘ra, yolg‘on gapirganda yuz mushaklari va mikroifodalar bir necha millisekundda fosh bo‘ladi.

M. Vrij o‘smirlarning yolg‘oni kattalarnikiga qaraganda ko‘proq sezilishini, chunki ular tajribasizroq ekanini ta’kidlaydi.

V.M. Karimova (O‘zbekiston) yoshlarning yolg‘on so‘zlashini milliy muhit, oilaviy tarbiya va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘laydi.

O. Musurmonova o‘smirlarning axloqiy qadriyatlarini va yolg‘onning ijtimoiy oqibatlarini haqida tadqiqotlar olib borgan.

Q. Qurbonova esa bolalarda rostgo‘ylikni rivojlantirish metodlari ustida ishlagan.

Shuningdek, bizning fakultetda o‘tkazilgan kichik so‘rovnomalarda talabalarning ko‘pchiligi “bahodan qo‘rqish” va “do‘stlar orasida mavqe saqlash” sababli yolg‘onga murojaat qilishlarini tan olishgan.

Yolg‘onni aniqlash usullari

Verbal tahlil: gapirayotganda tafsilotlarning chalkashishi, takroriy jumlar.

Noverbal belgilar: ko‘z bilan muloqotdan qochish, tana tilida nomuvofiqlik.

Psixologik testlar: MMPI, Lusher testi, loyihaviy metodlar.

Texnologik vositalar: poligraf (detektor lji).

Milliy va xalqaro tajribalar

AQSh va Yevropa: maktab psixologlari halollikni oshirish uchun trening dasturlari ishlab chiqqan.

Yaponiya: bolalarga yolg‘onning zararini ko‘rsatib beruvchi o‘yin metodikasi qo‘llaniladi.

O‘zbekiston: yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar asosida rostgo‘ylik va halollikni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Prezident Sh.M. Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” asarida ham yoshlarda ma’naviy barkamollikni oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Yolg‘onni aniqlash bo‘yicha ilmiy amaliyotlar

J. Piaget (bolalar yolg‘oni rivojlanishi)

Piaget bolalar bilan muloqotli suhbatlar va kuzatuvlar asosida ularning yolg‘on gapirish jarayonini o‘rgangan. U shunday xulosaga kelganki: 7–8 yoshgacha bo‘lgan bolalar yolg‘onni ko‘pincha “o‘yin” sifatida qabul qiladilar, 9–10 yoshdan esa yolg‘onning axloqiy oqibatlarini anglay boshlaydilar.

Z. Freyd (psixanalitik amaliyot)

Freyd o‘zining klinik amaliyotida bemorlarning ong osti jarayonlarini tahlil qilish orqali yolg‘onning sabablarini tushuntirgan. Unga ko‘ra, ko‘plab yolg‘onlar shaxsning “Id” (instinktlar) va “Superego” (axloqiy nazorat) o‘rtasidagi qarama-qarshilikdan kelib chiqadi.

A. Bandura (ijtimoiy o‘rganish amaliyoti)

Bandura mashhur “Bobo doll experiment” tajribasida bolalarning ijtimoiy taqlid orqali yolg‘on va tajovuzkorlikni qanday o‘rganishlarini isbotladi. U bolalar yolg‘on gapirishni ko‘pincha ota-ona yoki kattalardan ko‘rib, o‘zlashtirishlarini ko‘rsatdi.

P. Ekman (mikroifodalar amaliyoti)

Ekman dunyodagi eng mashhur mikroemotsiya tadqiqotchisi. U yuz mushaklarining 0.2 soniyagacha davom etadigan harakatlarini yuqori tezlikdagi kameralar yordamida tahlil qilgan. Natijada “FACS – Facial Action Coding System” metodini yaratdi. Bu metod yordamida yolg‘on gapirayotgan odamning yuzidagi juda kichik, yashirin mimikalarni aniqlash mumkin.

M. Vrij (laboratoriya eksperimentlari)

Vrij yolg‘on gapirayotgan o‘smir va kattalarni laboratoriya sharoitida kuzatib, savol-javob texnikalari ishlab chiqqan. U yolg‘on gapiruvchilarning javoblarida tafsilotlarning kamligi, tez-tez to‘xtalishlar va mantiqiy chalkashliklar mavjudligini aniqladi.

O‘zbekistonlik psixologlar amaliyotlari

V.M. Karimova – maktab o‘quvchilari bilan suhbatlar va testlar o‘tkazib, yolg‘onning eng ko‘p tarqalgan sababi jazodan qo‘rqish ekanini aniqlagan.

Q. Qurbonova – eksperimental mashg‘ulotlarda bolalarga rostgo‘ylikni rag‘batlantiruvchi psixologik o‘yinlar qo‘llagan. Masalan, “To‘g‘ri javob uchun sovrin” usuli.

O. Musurmonova – o‘smirlarning ma‘naviy qadriyatlarini bo‘yicha so‘rovnomalar o‘tkazib, halollik darajasi oilaviy tarbiya bilan bevosita bog‘liqligini isbotlagan.

S. Jalilova – yoshlar orasida “Axloqiy tanlov” metodikasidan foydalanib, yolg‘onning ijtimoiy vaziyatlarga qarab qanday o‘zgarishini o‘rgangan.

Yolg‘onni aniqlashda qo‘llanilgan amaliy metodlar

Poligraf tekshiruvi – nafas olish, yurak urishi va teri qarshiligi kabi fiziologik o‘zgarishlarni qayd etadi.

Mikroifodalar tahlili (P. Ekman) – yuz mushaklari asosida yolg‘onni aniqlash.

Savol-javob strategiyasi (M. Vrij) – batafsil savollar berib, tafsilotlarni solishtirish orqali yolg‘on aniqlanadi.

Psixodiagnostik testlar – MMPI, CAT, Lusher testi.

Axloqiy dilemmalar metodikasi (Lawrence Kohlberg asosida) – bolalar va o‘smirlarning axloqiy qarorlarida yolg‘onning o‘rni tahlil qilinadi.

O‘yin va trening metodlari (O‘zbekiston amaliyoti) – “rostgo‘ylikni rag‘batlantirish” mashqlari.

Xulosa

Voyaga yetmaganlarning yolg‘on so‘zlashi ko‘plab psixologik, ijtimoiy va tarbiyaviy omillar bilan bog‘liq. Uni erta aniqlash va bartaraf etish orqali shaxsning sog‘lom rivojlanishini ta‘minlash mumkin. Shu bois psixologlar, pedagoglar va ota-onalar birgalikda bolalarda halollik va mas‘uliyat hissini shakllantirishga e‘tibor qaratishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Piaget J. The Moral Judgment of the Child. New York: Free Press, 1997.
2. Ekman P. Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage. W.W. Norton, 2009.
3. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action. Prentice-Hall, 1986.
4. Vrij M. Detecting Lies and Deceit: The Psychology of Lying and Implications for Professional Practice. Wiley, 2008.
5. Karimova V.M. Psixologiya asoslari. Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
6. Musurmonova O. O‘smirlarning ma’naviy rivojlanishi. Toshkent: Fan, 2015.
7. Qurbonova Q. Bolalar psixologiyasi. Toshkent: Universitet, 2018.
8. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1995.
9. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent, 2021.
10. Mehrabian A. Nonverbal Communication. Aldine Publishing, 1972.